

Языковые категории и единицы: синтагматический аспект.

Материалы XI Международной научной конференции (Владимир, 29 сентября – 1 октября 2015 года). – Владимир: Транзит-ИКС, 2015. – 636 с.

КАЧАН Ольга Георгиевна (*Минск, Беларусь*)
Белорусский государственный педагогический
университет имени Максима Танка

СПОСОБЫ И СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ СИНТАКСИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО НАЗНАЧЕНИЯ С ОТТЕНКОМ ЕСТЕСТВЕННОГО РЕЗУЛЬТАТА В СОВРЕМЕННОМ БЕЛОРУССКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Анализируются эксплицитные и имплицитные способы выражения синтаксического значения функционального назначения с оттенком естественного результата и описываются разноуровневые синтаксические конструкции для выражения этого значения в современном белорусском литературном языке.

Праблема суадносін семантыкі і сінтаксісу ў розны час ставілася і вырашалася па-рознаму. Нягледзячы на нават крайнія выпадкі вырашэння гэтай праблемы (напрыклад, сцвярджэнне поўнай незалежнасці сінтаксічных структур ад семантыкі), важнасць семантычнага даследавання сінтаксічных парадыгмаў мае прынцыповае значэнне. І гэта не дзіўна, таму што галоўная задача апісання мовы – "лінейная арганізацыя семантычнай інфармацыі" [1: 18]. Вырашэнне гэтай задачы звязана з выяўленнем і пабудовай як сістэмы значэнняў, аб'яднаных адной семантыкай, так і сістэмы спосабаў і сродкаў яе выражэння.

Сістэма значэнняў сінтаксічнай катэгорыі мэты ў сучаснай беларускай літаратурнай мове мае полевую структурыраванасць і прадстаўлена вялікай колькасцю рознаўзроўневых сінтаксічных канструкцый. Набор дыферэнцыяльных семантычных прыкмет і сістэма бінарных апазіцый далі магчымасць акрэсліць межы мэтавага сінтаксісу і размежаваць выпадкі сінкрэтызму і сумяшчэння мэтавай семантыкі з іншымі лексіка-граматычнымі значэннямі, што і складаюць перыферыю семантычнай макраструктуры сінтаксічнай катэгорыі мэты. У перыферыі выразна вызначаюцца тры зоны: у першай зоне значэнне мэты з'яўляецца галоўным, а сумежнае – дадатковым, у другой зоне значэнне мэты і сумежнае значэнне сумяшчаюцца "на роўных правах", у трэцяй – мэтавае значэнне становіцца дадатковым, а сумежнае – галоўным.

Цікава адзначыць, што амаль усе сінкрэтычныя значэнні мэтавай семантыкі (аб'ектна-мэтавае значэнне, значэнне мэты, ускладненае значэннем натуральнага выніку, значэнне мэты з адценнем прызначэння, значэнне функцыянальнага прызначэння з адценнем натуральнага выніку)

выражаюцца як экспліцытнымі сродкамі, так і імпліцытнымі. Выключэнне складае значэнне фінальнага інтарэсу, якое знаходзіцца на перасячэнні першай і другой перыферычных зон. Толькі экспліцытнымі спосабамі перадаюцца і выпадкі сумяшчэння значэння мэты з іншымі лексіка-граматычнымі значэннямі (мэты і месца, мэты і часу, мэты і спосабу дзеяння, мэты і прычыны, мэты і ўмовы).

Пералічаныя семантычныя разнавіднасці сінтаксічнай катэгорыі мэты і выпадкі сумяшчэння лексіка-граматычнага значэння мэты з іншым лексіка-семантычным значэннем асноўныя, найбольш характэрныя. Безумоўна, магчымы і іншыя семантычныя разнавіднасці і выпадкі сумяшчэння, паколькі семантычныя зрухі ў мэтавай семантыцы адбываюцца пастаянна і заканамернасць гэтых зрухаў носіць аб'ектыўны характар.

Значэнне функцыянальнага прызначэння, ускладненае значэннем натуральнага выніку, характарызуецца адсутнасцю такой дыферэнцыяльнай семантычнай прыкметы, як актыўнае, свядомае дзеянне, накіраванае на дасягненне мэты, і з'яўленнем дыферэнцыяльнай прыкметы неабходнасці. Наслаенне значэння натуральнага выніку адбываецца толькі на значэнне функцыянальнага прызначэння, паколькі значэнне генетычнага прызначэння а ргіогі ўтрымлівае элементы значэння неабходнасці.

На сінтаксічным узроўні простага сказа значэнне функцыянальнага прызначэння з адценнем натуральнага выніку экспліцытна выражаецца **канструкцыямі з залежным бяззлучнікавым інфінітывам або інфінітывам са злучнікам каб**. Фармальна-граматычнымі паказчыкамі значэння функцыянальнага прызначэння з адценнем натуральнага выніку ў такіх канструкцыях з'яўляецца наяўнасць у галоўным кампаненце (ГК) канкрэтнага або абстрактнага назоўніка ў спалучэнні з лексічнай адзінкай з мадальным значэннем неабходнасці, а ў залежным кампаненце (ЗК) – дзеяслова ў форме інфінітыва са значэннем дзеяння, рэалізацыя якога магчыма толькі пры наяўнасці таго неабходнага, на што ўказваецца ў ГК. Неабходна адзначыць, што ў некаторых выпадках актуалізуецца не само дзеянне, а характар яго працякання: *На пляце сядзець – не на лаве, Патрэбны і смеласць і прыт* (Якуб Колас). Канструкцыі з залежным бяззлучнікавым інфінітывам непрадуктыўныя, функцыянуюць толькі ў стылі мастацкай літаратуры. Канструкцыі з залежным інфінітывам са злучнікам каб – актыўная форма выражэння значэння функцыянальнага прызначэння з адценнем натуральнага выніку ва ўсіх стылях сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Субстантыўныя канструкцыі з залежнай прыназоўнікава-склонавай формай для +род. можна падзяліць на тры групы ў залежнасці ад сродкаў выражэння ГК і ЗК: 1) ГК і ЗК выражаны канкрэтнымі назоўнікамі, 2) ГК выражаны канкрэтным назоўнікам, а ЗК – аддзеяслоўным назоўнікам, 3) ГК і ЗК выражаны аддзеяслоўнымі назоўнікамі: *Гэта веданне неабходна для хутчэйшага авалодання ўсімі скрабамі культуры чалавецтва* (Кузьма Чорны). Найбольш прадуктыўнымі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове з'яўляюцца канструкцыі 2 і 3 груп, яны ўжываюцца ва ўсіх стылях мовы.

Фармальна-граматычнымі паказчыкамі з'яўляюцца наяўнасць лексічнай адзінкі з мадальным значэннем неабходнасці, абавязковасці і наяўнасць у ЗК канкрэтнага або аддзяяслоўнага назоўніка.

Канструкцыі з залежнай прыназоўнікава-склонавай формай назоўніка з прыназоўнікам на непрадуктыўныя і выкарыстоўваюцца ў стылі мастацкай літаратуры. Яны характарызуюцца наяўнасцю ў ГК лексічна выражанага мадальнага значэння неабходнасці і канкрэтнага назоўніка або займенніка ў ЗК: *На ўсё ўмельства трэба і практыка* (Якуб Колас). Непрадуктыўнай з'яўляецца і **канструкцыя з ЗК к+дав.**, у якой ГК і ЗК выражаны канкрэтнымі назоўнікамі: *А к вяселлю рубель Часам трэба калі* (Янка Купала). Указаны экспліцытны спосаб выражэння значэння функцыянальнага прызначэння з адценнем натуральнага выніку таксама ўжываецца ў стылі мастацкай літаратуры.

На сінтаксічным узроўні складанага сказа значэнне функцыянальнага прызначэння, ускладненае значэннем натуральнага выніку, рэалізуецца **складаназалежнымі сказамі**, часткі якога звязаны падпарадкавальным злучнікам каб і інтанацыяй. У якасці выказніка галоўнай часткі выступаюць словы з мадальна-прэдыкатыўным значэннем, даданая частка можа стаяць як у постпазіцыі, так і ў прэпазіцыі: *А каб быць гаспадаром, каб умець сваімі рукамі будаваць сабе жыццё, трэба навука, такая, што навучыла б вас, як жыццём сваім кіраваць, як трэба наладзіць гаспадарку сваю, каб з яе карысць была, – нам трэба школа* (Якуб Колас). Сфера функцыянавання такіх сінтаксічных канструкцый – публіцыстычны стыль і стыль мастацкай літаратуры.

На сінтаксічным узроўні тэксту даследуемае значэнне рэалізуецца **складанымі сінтаксічнымі цэлымі (ССЦ)**, у якіх у стрыжневым (або стрыжневых) сказе ўказваецца на прадмет, асобу, а ў наступным – на мэту, для дасягнення якой яны неабходны. Структурным сродкам арганізацыі кампанентаў такіх ССЦ звычайна выступае безасабова-прэдыкатыўнае слова трэба: *Толькі трое партызан-падрыўнікоў асталіся ля склада авіябомб, які быў размешчаны ў некалькіх глыбокіх траншэях. Трэба было пусціць у паветра гэтае гітлераўскае дабро* (Міхась Лынькоў). Двухкампанентныя і многакампанентныя ССЦ са значэннем функцыянальнага прызначэння з адценнем натуральнага выніку характэрны для стылю мастацкай літаратуры і рэдка рэалізуюць гэтае значэнне ў іншых стылях сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Мэтавы кампанент як у двухкампанентных, так і ў многакампанентных ССЦ заўсёды выражаецца ў наступным сказе ў складзе ССЦ.

Імпліцытнае выражэнне значэння функцыянальнага прызначэння, ускладненага значэннем натуральнага выніку, заснавана, як і выражэнне значэння функцыянальнага прызначэння, на ведах, атрыманых з калектыўнага вопыту, і экспліцытна выражанай інфармацыі пра прадмет, які не толькі называецца, але і ўказваюцца элементы яго характарыстыкі. Наяўнасць экспліцытнага ўказання на якасць прадмета або на час яго выкарыстання дазваляе гаварыць пра яго прызначэнне: *Мне трэба цёплае*

паліто і буркі (Якуб Колас). Імпліцыруецца мэта: 'не замерзнуць; трэба цёплае паліто і буркі, каб не замерзнуць'. *Пасля таго ж, калі выпішуць з бальніцы, трэба доўгі адпачынак, ужо не кажучы пра Барвіху, у якой канечне трэба пабыць* (Якуб Колас). У гэтым прыкладзе імпліцытнае выражэнне значэннябапіраецца на выкарыстанне мнагазначнага слова: 'Барвіха – гэта і чыгуначная станцыя і санаторый'.

Цікава адзначыць, што імплікацыі “паддаецца” не толькі значэнне функцыянальнага прызначэння з адценнем натуральнага выніку, але і мадальнае значэнне неабходнасці, якое ў большасці выпадкаў перадаецца экспліцытна: *Кажуць у чаўне тады: – Ну і ну... От жа рыба жыруе, акуні ўсхадзіліся, каб то вудачку тую...* (Міхась Лынькоў).

На сінтаксічным узроўні тэксту імпліцытнае значэнне функцыянальнага прызначэння з адценнем натуральнага выніку перадаецца ССЦ, у якіх у стрыжневым сказе называецца прадмет, паняцце, а ў наступным утрымліваецца экспліцытная інфармацыя аб магчымым характары прызначэння гэтага прадмета, паняцця: *Дождж патрэбен. Душа баліць – кепска расце на полі* (Якуб Колас). Імпліцыруецца значэнне: патрэбны дождж для лепшага росту раслін.

Значэнне функцыянальнага прызначэння, ускладненае значэннем натуральнага выніку, рэалізуецца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове рознаўзроўневымі канструкцыямі экспліцытным і імпліцытным спосабамі.

Выбар патрэбнага спосабу з набору магчымых рэгламентуецца фактарамі лексічнага, граматычнага, стылістычнага і нарматыўнага парадку. Здольнасць сінтаксічнай канструкцыі рэалізаваць канкрэтныя мэтавыя значэнні вызначаецца яе лексічным нападуненнем і граматычнай формай выражэння.

ЛІТАРАТУРА

1. Міхневіч А.Я. Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы. Мінск: “Навука і тэхніка”, 1976. 261 с.